

SANITAT I EXILI REPUBLICÀ: L'ASSISTÈNCIA SANITÀRIA A BORD DEL VAIXELL *SINAIA*.

HERVÁS i PUYAL, Carles
CAHISA i MUR, Manuel

RESUM: A partir d'una Memòria redactada pel metge Salvador Armendares i dipositada a l'Arxiu Nacional de Catalunya, l'article descriu el dispositiu organitzat per atendre sanitàriament als passatgers del *Sinaia*, durant la primera expedició d'exiliats republicans espanyols a Mèxic.

Paraules clau: Medicina i exili republicà. Metges exiliats.

RESUMEN: A partir de una Memoria redactada por el médico Salvador Armendares, el artículo describe el dispositivo organizado para prestar asistencia sanitaria a los pasajeros del *Sinaia*, durante la primera expedición de exiliados republicanos españoles a México.

Palabras clave: Medicina y exilio republicano. Médicos exiliados.

*

L'estiu de 1939, un cop acabada la Guerra Civil espanyola, milers de refugiats republicans sobreviuen en condicions lamentables en els camps de concentració habilitats pel govern francès en els departaments propers a la frontera pirenaica. Per tal de donar una solució a un problema que superava clarament les possibilitats de les autoritats franceses, diferents organismes decidiren intervenir organitzant evacuacions de refugiats cap als països que havien acceptat d'acollir-los. Un dels primers que es va mostrar solidari amb els exiliats de l'Espanya republicana va ser el govern de Mèxic, presidit pel general Lázaro Cárdenas, fidel als supervivents de la República i que convertí el seu país en terra de promissió per a tots aquells vençuts que cercaven un nou destí després de la desfeta. Fruit d'aquest oferiment fou l'organització d'una expedició de refugiats que sortí del port francès de Seta a bord del vaixell *Sinaia* el 24 de maig de 1939 amb destí a la ciutat mexicana de Veracruz, on arribà el dia 13 de juny.

Aquesta va ser la primera expedició d'exiliats polítics espanyols al continent americà. Va ser finançada pel Comitè Nacional Britànic d'ajut a l'Espanya Republicana, i aquest mateix organisme encarregà la responsabilitat de la sanitat del passatge al Dr. Salvador Armendares i Torrent, destacat metge català que ja havia desenvolupat càrrecs de responsabilitat al servei de la Generalitat de Catalunya. Nascut a Malgrat de Mar (Maresme) el 1893, Armendares fou un metge que des de jove s'adscriví a la Unió Catalanista. Actiu en l'oposició a la dictadura de Primo de Rivera, l'any 1931 ingressà al partit Esquerra Republicana de Catalunya, i l'any següent era elegit diputat al Parlament de Catalunya. Durant la Guerra Civil formà part de la Junta Administrativa de l'Hospital General de Catalunya, i el 20 d'abril del 1937 és nomenat per la Conselleria de Defensa Cap de Serveis Sanitaris de la 2ª Divisió (Girona). El 1939 emigrà de primer a França i després a Mèxic, on continuà exercint la professió. A l'exili secundà el moviment d'oposició independentista; fou vocal del Consell Nacional de Catalunya a Londres. A la I Conferència Nacional Catalana (Mèxic, 1953) va ser designat president del Consell Nacional Català, càrrec que ocupà fins a la seva mort, l'any 1964¹.

Un cop arribat a Mèxic, Salvador Armendares redactà un complet dossier sobre la seva actuació al llarg del viatge i els resultats de les seves tasques sanitàries. La documentació la va fer arribar a París a mans de Josep Tarradellas, secretari general d'Esquerra Republicana de Catalunya i un dels representants del darrer govern de la Generalitat durant la guerra. Els documents varen restar amagats al llarg dels anys del franquisme, fins que l'any 1992 el fons dels governs basc i català de l'exili va ser retornat a l'Arxiu del Nacionalisme (Fundació Sabino Arana) del Partit Nacionalista Basc. L'any 2001 tota la documentació de Catalunya va ser lliurada al govern de la Generalitat i dipositada a l'Arxiu Nacional de Catalunya².

El conjunt d'escriu d'en Salvador Armendares³ està format per diversos documents: una carta de presentació dirigida a Josep Tarradellas (en la qual li comunica que ha fet informes similars per a Esquerra Republicana de Catalunya, pel representant del SERE —*Servicio de Emigración para Refugiados Españoles*— i per la fundació Ramon Llull, institució creada per la Generalitat a l'exili i destinada a gestionar les ajudes als refugiats; i de pas li demana si li pot fer arribar el subsidi que li correspon com a diputat al Parlament); un "Informe referent a la primera expedició d'exiliats polítics a Mèxic en el vapor *Sinaia*" (de contingut més polític, amb comentaris sobre les seves gestions per a la Fundació Ramon Llull i amb representants d'altres forces polítiques, al mateix temps que posa de manifest el conflicte latent que aleshores enfrontava als membres d'Esquerra Republicana amb els comunistes del PSUC⁴); i dos memòries en castellà de contingut estrictament sanitari: una "*Memoria sobre los trabajos sanitarios realizados en la primera expedición a Méjico de republicanos españoles*" i un resum sobre l'organització sanitària del *Sinaia*. Aquests dos darrers documents són els que ens han servit per a conèixer com es va

organitzar aquell servei i quins van ser els resultats de la tasca del Dr. Armendares i dels seus col·laboradors.

SELECCIÓ PRELIMINAR

El *Sinaia* era un vaixell ja veterà, construït l'any 1924; darrerament s'havia utilitzat per a dur pelegrins musulmans a la ciutat santa de La Meca. La seva capacitat arribava als 2000 passatgers, però per el trasllat dels exiliats espanyols s'en van acceptar exactament 1614, a més de la tripulació. El grup expedicionari estava sota el comandament d'un comitè, del què formaven part les següents persones: el senyor Daltabuit en nom de la delegació a França del Comitè Britànic, ajudat pel representant dels quàquers, Mr. Bredner; el senyor Martín Puente, delegat del SERE, i la senyora Susana Gamboa, representant del govern mexicà.

La primera tasca va consistir en una selecció prèvia entre les persones que havien sol·licitat formar part de l'expedició, fins omplir totes les places disponibles. Aquesta selecció es va fer des de París i Perpinyà a càrrec de representants del Comitè Britànic, del govern de Mèxic i del SERE. Les persones admeses van ser concentrades en tres llocs: les dones, els nens i els vells, al camp de les Aras, a Perpinyà; els homes, al camp de Barcarès, i algunes famílies es varen congregar a les oficines del Comitè anglès a Perpinyà. Un cop fet el recompte, es va poder comprovar que els catalans havien estat seleccionats majoritàriament pel Comitè Britànic, mentre que els no catalans havien estat escollits pel SERE.

MESURES HIGIÈNIQUES

Avans de permetre l'embarcament, totes les persones acceptades van ser sotmeses a unes estrictes mesures higièniques per posar-les en condicions de pujar a bord, d'acord amb les lleis internacionals d'emigració. L'objectiu d'aquestes mesures era practicar una desinsectació, descartar malalties infecto-contagioses i procedir a les vacunacions antitífica i antivariolosa. Tot aquest operatiu es va posar sota la direcció de la Dra. Audrey Russell, una metgessa anglesa que ja havia participat en iniciatives semblants al llarg de la Guerra Civil⁵. Per a tota aquesta tasca Russell comptà amb un primer equip de col·laboradors: en el camp de Barcarès s'encarregaren els doctors José Gómez de la Higuera i Federico Sabina Parra; en el de les Aras, a Perpinyà, hi treballaren Enric Godàs Vila i Rossend Carrasco i Formiguera; mentre que a la ciutat de Perpinyà ho feren Ricardo López González, Josep Fàbregas Hugas, Angel Manuel Ruiz Fernández-Alonso i Salvador Armendares.

Al llarg de varies setmanes s'aplicaren les mesures pertinents, i els resultats de la campanya foren els següents:

- Persones reconegudes: 1.009
- Vacunació antitífica:
 - 1ª dosi: 1.009
 - 2ª dosi: 701 (la diferència és deguda a que moltes persones no foren a temps de rebre la segona dosi al camp; però totes elles la reberen a bord).
- Vacunació antiverola: 1.009
- Fitxes sanitàries omplertes: 701
 - Amb la qualificació de "Bo": 663
 - Sarna: 36
 - Blenorràgia: 1
 - Epididimitis: 1
- Malalts visitats durant la seva estada als camps: 21
- Trasllats a l'hospital: 3

Finalment es van donar per acabades aquestes operacions prèvies i el dia 23 de maig de 1939 dos trens especials van traslladar els expedicionaris des de Barcarès i Perpinyà fins al port de Seta. Els tràmits de l'embarcament foren lents: es va començar a embarcar el dia 23 a les set de la tarda i es va acabar el dia 24 prop del migdia. Després d'aquesta hora el vaixell es posà definitivament en marxa.

PERSONAL SANITARI

Segons l'escrit del Dr. Armendares, a l'inici del viatge es va fer una llista amb el personal sanitari que s'havia compromès a prestar servei al llarg de tota la travessia. Aquestes persones foren:

Metges:

- Salvador Armendares Torrent. Encarregat de la Direcció Sanitària.
- Angel Manuel Ruiz Fernández Alonso (Úbeda, 1902). Cirurgià traumatòleg.
- Josep Fàbregas Hugas (Lledó, Alt Empordà, 1899). Tocoginecòleg.
- Rossend Carrasco i Formiguera (Barcelona, 1892 – 1990). Internista.
- Emili Godàs Vila (Corbins, Segrià, 1905 – Venezuela ? 1987). Pediatre.
- José Gómez de la Higuera (Valladolid, 1903). Pediatre.
- Ricardo López González (Llanes, 1883 - Mèxic D.F., 1970)⁶. Dentista.

Farmacèutics:

- Francesc Pi Llusà.
- Asunción Beya Pous.

Practicants:

- Alvaro Subirats Crespo.
- Joaquín Monzonis Gómez.
- Ramon Plana Perfontau.
- Cesáreo Hernández Santos.
- Manuel Rubio Mojica.
- Franco Graells Bonet.
- José Fainé Borros.
- José Mª Llamas.
- Santiago Gascón Portero.

Infermeres:

- Pilar López Serrano.
- Pilar Elícegui Cortada.
- Sra. Carrasco i Formiguera⁷.
- Catalina Buenaventura Lorenzo.
- Carolina Guitó.
- Vera Tejado.

Auxiliars:

- Adoración Agrados.
- Pilar de Valezo.
- Rita López de Grijalbo.
- Encarnación Abril.

No totes aquestes persones varen mantenir el seu compromís fins al final i el seu lloc va ser ocupat per altres col·laboradors que s'hi afegiren al llarg de la travessia, com els Drs. Vicente Ridaura Álvarez (Carlet, la Ribera Alta, 1909 – Tampico, 1981), destinat a l'hospital d'aïllament, i Federico Sabina Parra (València, 1902 – Mèxic D.F., 1970), que es va encarregar de la policia sanitària.

SERVEIS

Per a atendre les necessitats sanitàries de tot el passatge, es van posar en marxa els següents serveis:

- Consultori: va funcionar diàriament de nou a onze del matí. El metge de guàrdia feia una primera visita i dirigia al pacient cap al especialista corresponent.
- Consultoris d'especialitats: tots els metges atenien pacients cada dia, segons la seva especialitat.
- Farmàcia i laboratori: es despatxaven medicaments, es preparaven fórmules i es feien anàlisis.
- Hospitals annexes al consultori (sales d'hospitalització):
 - Homes: 18 llits.
 - Dones: 24 llits.
 - Les dues àrees disposaven d'una habitació aïllada per als malalts greus.
- Gota de Llet: Dirigida per la cooperant anglesa Nan Green⁸. S'atenien els nens fins als deu anys. Entre les seves funcions figuraven la preparació i distribució dels biberons, la visita a càrrec dels pediatres i el control de les vacunacions.
- Hospitals d'aïllament:
 - Homes: 8 llits.
 - Dones: 12 llits.
- Practicants de guàrdia: servei permanent per a atendre qualsevol urgència.
- Policia sanitària: tots els metges estaven obligats a comunicar al responsable del servei la sospita d'algun cas de malaltia infecto-contagiosa, per a posar en marxa els mecanismes de diagnòstic i aïllament.

RESUM D'ASSISTÈNCIA

Durant els vint-i-un dies que va durar la travessia, l'activitat efectuada pel servei sanitari fou la següent:

- Consultori i especialitats: entre d'altres, es van fer 15 operacions quirúrgiques, 200 cures, quatre extraccions dentàries i van ser ateses set dones embarassades.
- Farmàcia i laboratori: es van entregar 500 fórmules i es practicaren 30 anàlisis d'orina.
- Hospitals: Van ser ingressats 42 pacients, entre ells, nou embarassades (tres sortides de comptes), sis palúdics, dos ulcus duodenals, quatre bronquitis agudes i dos epilèptics.
- Gota de Llet: fou una de les seccions més actives, dirigida per la Nan Green ajudada pels metges Gómez de la Higuera i Godàs.
 - Fitxes sanitàries: es va obrir una fitxa a tots els nens per sota dels deu anys. Es feien constar els antecedents i el règim alimentari adient per a cada un d'ells. En total es van omplir 196 fitxes.

Sanitat i exili republicà: l'assistència sanitària a bord del vaixell Sinaia

- Malalts visitats al consultori: 100.
- Malalts visitats a les cabines: 42 (dels quals, setze van ser trastorns intestinals i quinze bronquitis).
- Làctics dietètics:
 1. Llet N° 1 (semi-descremada): 200 litres
 2. Llet N° 2 (completa en pols): 120 litres
 3. Llet condensada: 700 litres
- Hospitals d'aïllament: Van ser utilitzats preferentment per al tractament de l'escabiosi (sarna), el problema sanitari amb més prevalença durant el viatge.
 - Reconeixements: 287 (197 homes i 90 dones).
 - Hospitalitzats: 116 homes i 56 dones.
 - Tractaments ambulatoris: 76 homes i 27 dones.

Estat sanitari a l'arribada

La situació sanitària del passatge a l'arribada al port mexicà de Veracruz era prou satisfactòria:

- Cap malalt d'escabiosi.
- Hospital de dones:
 - Tres puèrperes⁹.
 - Tres nens amb processos aguts broncopulmonars.
 - Un nen amb complicació respiratòria de tos ferina.
- Hospital d'homes:
 - Un malalt amb ciàtica.

DESEMBARCAMENT

Quan el vaixell arribà a port, les autoritats sanitàries mexicanes van procedir a reconèixer un per un tots els expedicionaris per a comprovar el seu estat de salut. En poc més de cinc hores es va donar per acabada l'operació i tots els passatgers van poder desembarcar a la nova terra d'acollida. Els metges mexicans van felicitar la tasca duta a terme pel Dr. Armendares i tot el seu equip.

Un cop a Veracruz, els malalts van ser distribuïts per diferents centres hospitalaris:

- Les tres puèrperes i els seus nadons van ser ingressats a la *Maternidad de Asistencia Social*.
- Els nens amb problemes aguts respiratoris, juntament amb les seves mares, i dos malalts adults, van ser acollits a l'Hospital Civil.

- Una nena amb una sospita de varicel·la va ser aïllada en el vaixell *Manuel Arnús*.

Durant els primers dies de la seva estada a Veracruz, la resta del passatge va ser allotjada a diferents llocs de la ciutat, en dependències properes al port, i les famílies, en el mateix vaixell *Manuel Arnús*, on menjava tothom.

RESUM FINAL

Poc després de desembarcar, Armendares va fer entrega de la Memòria de la seva actuació a les autoritats mexicanes i als representants del govern de la República espanyola encarregats d'organitzar les oficines del SERE, els Drs. Juan Negrin i José Puche. En les seves conclusions, Armendares considerà molt satisfactori el resultat final, però també assenyalà alguns dels problemes amb què es va haver d'enfrontar. En relació a les condicions generals de la travessia, es queixà d'una alimentació deficient¹⁰ i un ambient general de desmoralització entre els expedicionaris per la inseguretat del futur, el desconeixement del país que els acolliria i els enfrontaments entre gent de molt diverses cultures, tendències polítiques i origen social. Pel que fa a l'organització del servei mèdic, Armendares reconegué que el nombre de metges i de personal de suport fou insuficient i que no es podia obligar a col·laborar a tots els sanitaris que privadament formaven part del passatge, perquè això provocava desercions i negligències. En definitiva, la clau dels bons resultats del sistema, en paraules de qui va ser el seu màxim responsable, no va ser altra que "l'energia dels que van fer de l'organització sanitària una qüestió de dignitat professional i d'estimació envers els seus compatriotes".

NOTES

1. Torrent i Oriol, J. Salvador Armendares i Torrent (Malgrat de Mar, 1893 – Mèxic, DF, 1964). Metge i polític. Barcelona, Viena Edicions, 2006.
2. Arxiu Nacional de Catalunya. Els fons de la Generalitat de Catalunya (Segona República i Exili). 1.- Fons salvaguardats pel Partit Nacionalista Basc (1936-1940). Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2002.
3. *Carta adreçada a Josep Tarradellas per Salvador Armendares Torrent; adjunta un informe general i diversos informes sanitaris de l'expedició a Mèxic en el vaixell Sinaia*. Signatura: 14/ 23.01 (01). ANC.
4. Vilanova i Vila-Abadal, F. Als dos costats de la frontera. Relacions polítiques entre exili i interior a la postguerra, 1939-1948. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
5. Richard Ellis i Audrey Russell (dos metges pediatres que en 1941 es convertiren en matrimoni), van arribar a Espanya el maig de 1937 i s'establiren a Bilbao, on van revisar prop de 10.000 nens, dels quals, als pocs dies, van enviar 3.889 cap a Anglaterra a bord del vaixell «Habana». Aprofitant la seva estada posterior a Catalunya, Audrey Russell va visitar a Barcelona l'Hospital General de Catalunya, acompanyada de la cirurgiana Joséphine D. Collier per

Sanitat i exili republicà: l'assistència sanitària a bord del vaixell Sinaia

portar-hi material sanitari i conèixer els mètodes de Josep Trueta per a tractar les ferides produïdes a les víctimes dels bombardeigs. Quan el cirurgià català es va veure obligat a fugir de la seva terra el febrer de 1939, aquestes dues metgesses el varen anar a trobar a l'hotel de Perpinyà on s'allotjava amb la seva família i li proposaren de traslladar-se al Regne Unit, proposta que acceptà al cap d'uns dies. *Vegís:* Hervás Puyal, C. Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil. Tesi Doctoral. Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2004.

6. Una filla seva estava casada amb el militar republicà Enrique Líster.

7. Es tractava de la segona esposa del metge català. Rossend Carrasco i Formiguera es casà l'any 1917 amb Solita Granados, la filla gran del compositor Enric Granados. Aquesta va morir sobtadament l'any 1936 i dos anys després Rossend Carrasco es va casar amb Nemesia Vidaurre, coneguda com Viola, una de les seves cunyades, de la part Granados. El 1956, durant el seu exili a Venezuela, Carrasco s'uneix en matrimoni amb la que seria la seva tercera esposa, Núria Pi-Sunyer, filla del polític i ex-alcald de Barcelona Carles Pi-Sunyer. *Vegís:* Pi-Sunyer, Núria. L'exili manllevat. Barcelona, Proa, 2006.

8. Nan Green (1904-1984) fou una destacada militant comunista britànica que a finals de 1937, acompanyant al seu marit Georges Green, es traslladà a l'Espanya republicana per lluitar com a voluntària contra el feixisme. Destinada als serveis sanitaris de les Brigades Internacionals, destacà en tasques d'organització i recolçament de diferents equips quirúrgics. Va tenir molt d'èxit un sistema propi de control i distribució dels ferits que després es va utilitzar a la Segona Guerra Mundial. En les seves Memòries, Nan Green recorda la seva tasca a bord del *Sinaia* i manifesta que va ser escollida per a formar part del grup de cooperants, degut al seu coneixement de l'idioma espanyol i a la seva experiència prèvia durant la guerra. *Vegís:* Preston, Paul. Palomas de guerra. Barcelona, Plaza&Janés, 2001.

Green, Nan. A Chronicle of Small Beer. The Memoirs of Nan Green. Nottingham, Trent Editions, 2004.

9. Segons les notes aparegudes en el Diari del *SINAIA* (publicació ciclostilada que es repartia entre els passatgers) en el curs de la travesia van nèixer tres criatures: dues nenes (una el 31 de maig i l'altra el 8 de juny) i un nen (el dia 10 de juny). *Vegís:* *SINAIA*. Diario de la Primera Expedición de Republicanos Españoles a México. Edición facsimilar. (s. Il.), Fondo de Cultura Económica, Instituto Mexicano de Cooperación Internacional, Universidad de Alcalá, 1999.

10. Segons entrevista feta anys més tard a la seva filla Teresa, la família Armendares seia a taula amb la tripulació i això els hi permetia gaudir de certes avantatges respecte a la resta dels expedicionaris. *Vegís:*

Ruiz Funés, Concepción; Tuñón, Enriqueta. Palabras del exilio 2. Final y comienzo: el Sinaia. Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2003.